

NŐI NYELV? FÉRFI NYELV?

GENDERNYELVÉSZET MAGYARORSZÁGON

Huszár Ágnes

habilitált kandidátus (alkalmazott nyelvtudomány), megbízott oktató
Pécsi Egyetem PTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

Gendernyelvészetnek az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát nevezzük, amely a férfiak és a nők nyelvhasználatának a biológiai nem (szexus) és a társadalmi nem (gender) által létrejött különbözőségeit teszi meg kutatása tárgyául. Kutatási területté szerveződése már az 1970-es években megkezdődött, de igazi virágzása az 1990-es évekre tehető. Ekkor sikerült a téma iránt érdeklődőknek elméletileg meghaladniuk a beszélő embereket szigorúan két (női, férfi) csoportra osztó dichotomikus szemléletet, módszertanilag pedig az anekdotikus megfigyeléseken, kis elemszámú kísérleteken alapuló kutatásokat. Az utóbbi évtizedekben nagyon sok új ismeret gyűlt össze a nem nyugati típusú kultúrákról is. Ezek hozzájárultak az elméleti pozíciók árnyaltabb kimunkálásához is.

A nyelvi képességek

A nyelvhasználatról megfogalmazott közkeletű vélekedések – a „naiv nyelvészet” – szerint a nők nyelvi képességek tekintetében felülmúlják a férfiakat. Közmondások szólnak a nők szavakészségéről: *Asszonyinak fegyvere a nyelve* (magyar közmondás), vagy bőbeszédűségéről: *Előbb szárad ki az Északi-tenger, mint egy nő kifogy a szóból* (jütlandi mondás).

A nők nyelvi képességek tekintetében csakugyan túlszárnyalják a férfiakat, ezt tudom-

mányos módszerekkel is sikerült bizonyítani. Pszicholingvisztikai kísérletek igazolják, hogy a nőknek jobb a verbális memóriájuk, és a férfiaknál jobban teljesítenek szótalálási feladatokban. Ezek a képességbeli különbségek nem függenek (anya)nyelvtől. Gósy Mária (1998) magyar nők és férfiak között mutatott ki e tekintetben jelentős eltérést a nők javára. Egy másfélmillió emberre kiterjedő amerikai metaelemzés adatai szerint a nők viszonylagos előnyt mutattak olvasásértésben, anagrammakészítésben és esszéírásban, a többi nyelvi jellegű feladatban viszont nem voltak jobbak a férfiaknál. Összességében elmondható, hogy a nők csakugyan jobban teljesítenek számos nyelvi jellegű feladatban, mint a férfiak, de nem annyival jobban, mint ahogyan azt a közkeletű vélekedés tartja.

Gyümölcsözőbbnek látszik a nyelvhasználatbeli eltéréseknek az egyes nyelvi szintekhez (is) kapcsolható elemzése.

A hangzó beszédben megmutatózó különbségek

A férfi és a női beszédhang különbözik egymástól, annyira, hogy egy telefonban megszólaló ismeretlent is jó hatásokkal tudunk nőként vagy férfiként azonosítani. Az azonosítást a beszéd akusztikai paraméterei közül az alaphangmagasság könnyíti meg legin-

kább, mivel a nők alaphangja általában magasabb, mint a férfiaké. Ennek anatómiai oka az, hogy a férfiak hangszalagjai általában hosszabbak és vastagabbak. A fiúk és a lányok hangszalagjainak különbsége a nemi hormonok, elsősorban a tesztoszteron fokozott termelésének hatására kezd tíz-tizenhat éves korban kialakulni. Ennek következtében a férfiak zöngéjének alapfrekvenciája a 100–200 Hz közötti tartományban helyezkedik el, míg a nőké a 150–300 Hz közöttiben. Ebből látható az is, hogy a két tartomány átfedésben van egymással, a közös területen helyezhetők el a magas hangú férfiak és a mély hangú nők. Az alaphangmagasság eltéréseit egyértelműen a biológiai nem determinálja.

Az viszont már nyilvánvalóan a szociális tanulás útján kialakult társadalmi nemből következik, hogy az egyes nyelvek női és férfi anyanyelvi beszélőinek alaphangmagassága jelentősen eltér egymástól. A magyar nők alaphangja átlagosan 184 Hz, ami lényegesen mélyebb, mint a spanyol, francia, lengyel vagy orosz nőké. A férfiak esetében az átlagos hangmagasság 103 Hz. Spanyol beszélőknél jóval magasabb, a férfiaknál 130, a nőknél pedig 230 Hz az alapérték. Egy 1970-es években lefolytatott vizsgálat amerikai férfiak és nők alaphangja között nagyobb magasságkülönbséget mutatott ki, mint európai minták között. Még nagyobb különbség van a japán férfiak és nők beszéde között. A nők bizonyos beszédstílusokban még a 400 Hz frekvenciahatárt is átlépjék. Cseresnyési László (2004) írja, hogy a liftkezelőnőket Japánban külön trénernek tanítják magas hangon, „csicseregve”, sajátos intonációval beszélni.

A szociális tanulás melletti érvet támasztja alá az a tény, hogy bár a hangmagasság testi alapja: a hangszalagok eltérő hosszúsága csak a kamaszkorban kezd kialakulni, a fiúk már

hatéves koruk körül elkezdenek – a gégefő leszorításával, a hangzó üreg tudatos megváltoztatásával – mélyebb hangon beszélni, mint a lányok. Egy idegen nyelvvél való találkozás során a nyelvtanuló egyenesen rákényszerül arra, hogy megközelítse az adott nyelvet anyanyelvként beszélők szokásos alaphangmagasságát.

A férfiak és a nők beszéde különbözik egymástól még a tempóban is: a nők gyorsabban beszélnek. Elsősorban angol és spanyol anyanyelvű beszélők megfigyelése alapján tudjuk, hogy a férfiak a tüdőből kiáramló levegő nagyobb hányadát használják fel hangképzésre, mint a nők. Másképpen fogalmazva: a nők „levegősebb” kiejtéssel beszélnek, mint a férfiak. Az úgynevezett mondatfonetika eszközökkel a nők gazdagabban élnek, dallamosabban beszélnek, változatosabb intonációs sémákat használnak, mint a férfiak.

A hangzó beszéd egyes paraméterei – ha nem is feltétlenül tudatosan – befolyásolják azt, hogy milyen képet alakítanak ki egy beszélő emberről. A magas hangon csicseregő butuska nő képe ellen védekeznek a politikában vagy a gazdaságban sikeres nők, amikor beszédmódjukban igyekeznek közelíteni a férfias normához. Erre jó példa Margaret Thatcher – Nagy-Britannia miniszterelnöke a nyolcvanas években –, aki megbízatásának ideje alatt megtanult mélyebb hangon és monotonabb intonációval beszélni.

Fonológiai különbségek

Vannak olyan nyelvek, amelyekben a férfiak és a nők által használt nyelvi változatok rendszeres fonológiai oppozícióban különböznek egymástól. Ilyen *r-z* oppozíciót említ Otto Jespersen a csukcsoknál. A férfiak *nirak* ‘kettő’, *rerka* ‘rozsmár’ ejtésével szemben áll a nők *nizak*, *zerka* ejtése. A sumer nyelv női

változata, az *emesal* a következő hangok használatának tekintetében tér el a férfiak által beszélt jelöletlen változattól, az *emegir*-től, $g \rightarrow m$ -, $g \rightarrow d$ -, $-g \rightarrow b$ -, $d \rightarrow z$ -. Claude Lévi-Strauss a dél-amerikai nyambikvarák körében szerzett tapasztalatai alapján ír a nők selypítő beszédstílusáról, amely annak következtében áll elő, hogy a férfakkal ellentétben némely beszédhangot nyelvhegygel képeznek. Napjainkban is megfigyelhetők ilyen rendszerszerű különbségek. Egy viszonylag friss beszámolóban olvashattunk arról, hogy a Kairóban beszélt arab férfi és női változata abban különbözik egymástól, hogy azokban a fonetikai helyzetekben, melyekben a férfiak *t*-t, *d*-t ejtettek, a nők a két beszédhang palatalizált változatait, a *ty*-t, *gy*-t használták.

Alaktani különbségek

Ebben a tekintetben alapvető kérdés, hogy van-e az adott nyelvben úgynevezett grammatikai nem. Vannak olyan nyelvek, amelyek a főneveket nyelvtani nem szerint csoportosítják, ilyen értelemben beszélnek hímnemű, nőnemű fővekről. A *nem* (latin *genus*) szó azt sugallja, hogy a fővegeknek ez a csoportokba rendeződése szorosan összefügg a (biológiai és/vagy társadalmi) nemmel. Ez azonban nincs így, az úgynevezett nyelvtani nembe a főnevek alaktani (végződés) és jelentésbeli kritériumok alapján sorolódhatnak be, ezek között csak az egyik az úgynevezett természetes nem. Természeti jelenségeknek, ember készítette tárgyknak vagy elvont fogalmaknak – pedig ezek teszik ki a szóállomány túlnyomó többségét – nem is lehet „természetes nemük”.

Ezzel összefüggésben vizsgálható, hogy a kommunikáció során mennyire kötelező az adott nyelvben a beszélő, a megszólított és a referált személy (társadalmi) nemének kife-

jezése. Magyarul – mivel a nyelv rendszerében nincsen nyelvtani nem – írhatunk olyan „nemileg semleges” szöveget, amelyekben semmilyen alaktani jelenség nem utal az író, vagy a többi szereplő nemére. Számos más nyelvben ez nem lenne lehetséges.

Azokban a nyelvekben – ezek közé tartoznak a finnugor nyelvek és például a török is –, amelyekben nincs grammatikai nem, is van mód emberekre referáló szavak esetében a természetes nem (férfi, nő) jelölésére. A magyarral rokon finnugor nyelvekben, a finnben és az észten szimmetrikusan alkalmazott előképzők (prefixumok) segítségével utalhatnak a nemre. Vannak a magyar *-nő*, *-né* képzőkhöz hasonló funkciójú képzők (a finnben: *-tár*-, *-kko*-, az észtenben: *-tar*-, *-nna*), amelyekkel egy férfira utaló főnévből nőre utaló főnevet lehet képezni, hasonlóan a magyar *orvos*, *orvosnő* foglalkozásnévhez.

A beszélő neme által indokolt szintaktikai választások

Kevés példa van arra, hogy valamely mondatnemi formát csak férfiak vagy nők használnának kizárólagosan. Ezek közé tartozik, hogy a hagyományos japán társadalomban a két nem szigorú elkülönülése miatt a nők számára korábban tilos volt férfakkal szemben a direkt felszólító módú igelak használata. Nyilvánvaló, hogy ez a szabály nem követhető egy olyan világban, amelyben egyre több nő dolgozik a jogszolgáltatásban, egészségügyben, oktatásban, tehát hivatásának gyakorlása közben szociális kontrollfunkciót lát el. Nem elképzelhető, hogy egy rendőrnő ne adhasson parancsot beosztottjainak, ne tilthasson meg egy bűnelkövetőnek törvénybe ütköző cselekedet végrehajtását, csak azért, mert az illető férfi. Nem életszerű, hogy egy orvosnő ne utasíthassa betegét egy terápia elfogadására,

éppen annak gyógyulása érdekében. A munka világában élő japán nők viselkedése megváltozik, e tekintetben egyre jobban hasonlít a nyugati világ normáira. Tehát használnak nyílt felszólítást, ha szükséges, férfakkal szemben is. Ennek (is) következménye az, hogy újabban a női-férfi nyelvhasználati különbség a japán nyelvben kezd eltűnni, a nők is az eredetileg csak férfiakra vonatkozó szabályokat követik.

A nyugati típusú társadalmakban nagyon kevés mondatnemi jelenség kötődik a nemileg specifikus nyelvhasználathoz. Amikor az 1970-es években megjelentek Robin Lakoff alapvető írásai a női és a férfi nyelvhasználat különbségéről, különös figyelmet keltett az a kijelentése, hogy a nők a férfiaknál többször használják a visszakerdezést (tag-question) – például *John is here, isn't he?* Ennek a magyarban *az ugye?, igaz?, hát nem?* felel meg. Az utóbbi évtizedekben lefolytatott vizsgálatok alapján úgy látszik, hogy ennek a mondatnemi jelenségnek a gyakori használata nem a női nyelvhasználatra jellemző, hanem egyfajta bizonytalan viselkedésre. Aki gyakran alkalmazza, legyen férfi, vagy nő, biztos akar lenni abban, hogy a többiek egyetértenek vele.

Lexika

A tizenhatodik századból ismerünk olyan leírásokat, amelyekben misszionáriusok és kereskedők olyan távoli, egzotikus helyekről számolnak be, ahol a férfiak és a nők más-más nyelven beszéltek. Ezeknek a leírásoknak és szöszedeteknek a tüzetes elemzése azt bizonyítja, hogy nem külön nyelvekről volt szó, hanem csak arról, hogy a nők a férfiak szókincsének egy részét nem használhatták. A verbális tabuk példái közé sorolható, hogy a karibi nők nem szólíhatták a férfiakat a nevükön, nem használhatták a harcra vonatko-

zó szavakat. A nyelvi tabuk egy különleges formája a zuluból ismert *blonipha*, amely azt jelenti, hogy a menyeknek mindennapi beszédükben kerülniük kell nemcsak apósuk nevének, hanem ahhoz hangzásban akár távolról is hasonlító szavaknak a kiejtését.

A női és a férfi szóhasználat különbsége megfigyelhető Japánban is. Cseresyáni ír arról, hogy már a 12–16. század körül kialakult egy több száz szavas szókészlet, amelyet kizárólag udvarhölgyek használtak. Ebből, valamint az úrinők és a kurtizánok saját szókincséből a 19–20. századra kialakult egy sajátos női szókészlet.

Úgy tűnik, a nyugati típusú társadalmakban csak az utóbbi kétszáz évben vált a trágár szavaknak nyilvános használata – főleg a magasabb társadalmi osztályokhoz tartozó – nők számára tabuszerűvé, mivel ezek az erővel, a férfiasággal asszociálódtak. A szóállomány azonban a nyelvi rendszer leggyorsabban változó része. Ez vonatkozik a trágár, durva szavak használatának nemek közötti különbségére is. Az 1940-es években végzett megfigyelések egyértelműen igazolták, hogy a nők jóval kevesebb trágár szót használtak, mint a férfiak, ám a későbbi vizsgálatok jóval csekélyebb különbséget mutattak ki. A mai fiúk és lányok beszéde alig különbözik egymástól a trágár szavak használatának tekintetében.

Lakoff a hetvenes években megjelent írásában három olyan lexikai csoportot emelt ki, amelyet szerinte főleg vagy kizárólagosan a nők használnak:

- finom megkülönböztetésekre alkalmas színnevek, mint a *mályvaszínű*, *bézs*, *bíborvörös*
- kedveskedő megszólítások és melléknevek, például: *szívi*, *édi*, *tündi*, *aranyoskám*
- töltelékshók, nyomatékosító elemek, például: *egy ilyen*, *hogy úgy mondjam*.

Ezek a megállapítások azonban legfeljebb a hagyományos női szerephez kapcsolódó szóhasználatra vonatkozhatnak, a kortárs női nyelvhasználatra nem igazolhatók.

A nők és a férfiak eltérő normakövetése

A nyelvi normakövetésre vonatkozólag a nők két, egymással összeegyeztethetetlennek látszó állítást fogalmaztak meg: A nők nyelvi tekintetben konzervatívak, hagyománykövetők. • A nők nyelvhasználati újítók.

Ez az ellentmondás rögtön eltűnik, ha tisztázzuk, hogy a két állítás a nők nem azonos csoportjára vonatkozik. A nyelvhasználati hagyományörzők a tradicionális népi értékek iránt érzékeny, elsősorban idősebb vidéki asszonyok, de vannak ennek az értékrendnek elkötelezett ifjúsági szubkultúrák is. A tanultabb, városokban élő nők nyelvhasználatára jellemző a másik állítás, hogy alkalmazkodnak az össztársadalmi érvényességű sztenderd normákhoz. Tehát tisztább hangképzéssel, csiszoltabb szóválasztással, a televízió és rádió bemondóihoz hasonló módon igyekeznek beszélni.

A férfiak kevésbé törekednek a normatív nyelvhasználatra. Megfigyelhető körükben a szociális csoporttal való szolidaritást jelző „rejtett presztízsű” formák alkalmazása. William Labov amerikai és Peter Trudgill angliai vizsgálatai a huszadik század 70-es éveiben azt mutatták ki, hogy a helyi kötődésű csoportok – sörözőkben, sportrendezvényeken találkozó ismerősök – a sztenderdtől távol álló helyi nyelvi változatot beszélték. Ez a beszédstílus a férficsoporthozon belüli szolidaritás kifejezője.

A férfiak és a nők által alkotott szövegfajták

A szövegtípusok tekintetében is megfigyelhetők nemi alapú korlátozások, ezek többsége a nőkre vonatkozik. Grúziában a vendégséget

irányító házigazda, a *tamad*a szerepét csak férfi láthatja el. A vallásos zsidóknál a pészachi szédereste rítusát az apa, annak hiányában a jelenlevők közül választott tekintélyes férfi vezeti. Bár az iszlám népek körében érvényes megszorítások többsége szintén a nőket korlátozza, vannak számukra fenntartott műfajok is. Ide tartoznak több arab nyelvű kultúrában a hősoket megénekelő, megsirató versek, gyászdalok. Összességében mégis érthető az a feminista álláspont – ezt például Susan Gal képviseli –, mely szerint a „női hallgatás” a női hatalomnélküliség nyelvi megnyilvánulása.

A nyugati típusú társadalmakban szinte hiányzik a nemi alapú kodifikált szövegtilalom. Kizárólag a katolikus papság számára fenntartott szövegek tartoznak ide. Ez azonban nem jelent egyenlő hozzáférést a szövegtípusok mindegyikéhez, hiszen a szimbolikus hatalommal rendelkező szakmákban a legutóbbi időkig férfihegemonia érvényesült. Cheris Kramarae leírja, hogy nagy-britanniai angol nyelvű rádióadók még a nyolcvanas évek elején is elzárkóztak a nők hírolvasó bemondóként való alkalmazásától. Világszerte még napjainkban is elég kevés nőt látni a médiában igazán fontos – politikai, gazdasági – műsor irányítójaként, vezetőjeként.

Vegyes csoportokban folyó beszélgetések

Az 1980-as évek óta a gendernyelvészetben kitüntetett figyelem illeti azokat a beszélgetéseket, melyekben férfiak és nők egyaránt részt vesznek. Egy több kutatás eredményeit összefoglaló metaelemzés a következő közös elemeket hozta felszínre:

- a nők kevesebbet beszélnek, mint a férfiak,
- a nőket gyakrabban félbeszakítják a férfiak,
- a nők ritkábban határozzák meg a beszélgetés (rész)témáját,

- a nők gyakrabban beszélnek egyes szám első személyben, a férfiak többet használgák az általános alany valamely grammatikai formáját.

A vizsgálatok kitértek a magánszférában – családban – és a nyilvános térben – tudományos tanácskozáson, parlamentben, médiában – zajló beszélgetésekre is. Pamela Fishman és Victoria Leto DeFrancisco férjek és feleségek beszélgetéseinek vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottak, hogy ezeket a férfiak tartják uralmuk alatt. A párbeszéd szempontjából alapvető jelentőségű a téma, tehát az, *amiről beszélünk*. A felvett beszélgetésekben a nők több témát vetettek fel, de ezek jó részére a férfiak nem reagáltak. A nők sokkal több egyetértő megnyilvánulással, bólogatás, élénk szemkontaktus, *igen, persze* típusú bátorítással járultak hozzá a beszélgetés folytatásához. Összességében „keményebben megdolgoznak” a beszélgetésért, mint férfi partnereik.

Formális helyzetben lezajlott beszélgetések vizsgálata is mutatott különbséget a nők és a férfiak verbális viselkedésében. Kramarae az 1980-as években a tudományos közéletben – konferenciákon, kongresszusokon – folyó interakciók elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a nők kisebb esélyt kapnak arra, hogy aktívan részt vegyenek a kommunikációban, mint a férfiak. Vegyes közösségben lefolytatott tudományos viták beszélgetéseinek (*turn*) elemzése azt mutatta, hogy ezeknek csak mintegy 30 %-a származott a női hozzászólóktól, s azok is általában rövidebbek voltak, mint a férfiakról származó hozzászólások.

Számos kutatás keletkezett a közbevágás (*interruption, simultaneous speech, overlapping*) vizsgálatára. A közbevágást – amikor valaki akkor szólal meg, amikor egy másik még

beszél – általában a beszélgetés irányítása felletti kontrollként értelmezik. A nyolcvanas években a közbevágások elemzése nőkből és férfiakból álló vegyes csoportokban divatos témának számított. Gyakran idézik Carol W. Kennedy és Carl Camden vizsgálatát, amely szerint a nemek közti közbevágások 96 %-át férfiak követték el „nők rovására”. A videofelvétel azt is megmutatta, hogy a férfiak különösen gyakran vágta nő szavába akkor, amikor azok mosolyogtak. Karsta Frank német és angol nyelvű vizsgálatok metaelemzése során bizonyította azt, hogy bár az esetek többségében csakugyan a férfiak vezettek a közbevágásban, de nem olyan arányban, mint egyes kutatások adatai alapján általánosítva feltételezték.

Az etnometodológusok által általánosnak tekintett szabályt – *egyszerre egy beszél* – újabban árnyaltabban értelmezik. Carole Edelsky különbséget tesz az egyedüli beszédhez való jog (*single developed floor*) és a közös beszédhez való jog (*collaboratively developed floor*) között. Az első esetben csak a beszélgetés egyik résztvevője beszél, a másikban a többieknek is joguk van az együttlésésre, arra, hogy együtt alakítsák a beszélgetést. Ma már nem tartják az együttlésést egyértelműen hatalomfitogtató, udvariatlan aktusnak, rámutatnak arra, hogy támogató, segítő céllal is létrejöhöz.

Vannak, akik a férfiak és a nők mindennapi kommunikációjának legfőbb különbségét abban látják, hogy miért kezdenek el beszélgetni, mit gondolnak annak céljáról, értelméről. Sokan úgy vélik, hogy a nők a beszélgetést elsősorban kapcsolatépítés céljából kezdeményezik, míg a férfiak a problémák közös megoldása érdekében. Barátnői csoportokban megfigyelhető egyfajta „rituális panaszkodás”, mindenki elmondja a saját gondját-baját. A beszélgetés megnyugtat,

mert szolidaritást sugall: „nem vagyok egyedül”. Férficsoportokban ezzel szemben rituális dicsekvés figyelhető meg: a sportban, üzleti életben vagy egyéb téren elért sikerek újraélése. Bár a két esetben az eszközök eltérőek, a cél – a csoporttag önértékelésének, elfogadottságának megnyugtató visszajelzése – hasonló lehet.

A női és a férfi szerep a nyelv szóállományának tükrében

Az egyes nyelvek szóállománya, szólásai, közmondásai és szállóigéi alapján következtethetünk arra, milyen az adott kultúrában a két nem társadalmi súlya, egymáshoz való viszonya. Az angol, német, magyar szókinccs elemzése a hatalommal bíró férfi szempontjainak elsődlegességét mutatta ki. Ez különösen szemléletes a nemi étellel kapcsolatos frazeologizmusokban, csak egy példa: a *nő odaadja magát a férfinak, a férfi magáévá teszi a nőt*.

Ha belelapozunk a szótárakba, jóval több nőkre, mint férfiakra vonatkozó, negatívan minősítő lexikai egységet találunk, például *trampli, lotyó, piaci kofa* (durván veszekedő személy). Az emberre gúnyból alkalmazott állatnevek jó része is nőre utal, például *szuka, tehén, kanca*. O. Nagy Gábor többeszres szó-lás- és közmondásgyűjteményében mintegy nyolcvan nőre utaló frazeologizmust talál. Ezek zöme a nők (lányok, asszonyok, öreg-asszonyok) ostobaságára, erkölcsstelenségére, pazarló és lusta, hiú és cifrázkodó természetére vonatkoznak. Az egyik legjellemzőbb közülük: *Asszonnal beszélni, lóval imádkozni*. Férfiakra referáló csak kettő van, azaz tulajdonképpen egynek két változata. Ez pedig így hangzik: *A férfi már akkor is szép, ha egy fokkal szebb az ördögénél*. Korunk folklórja, a vicc hasonló durvasággal bánik el az *anyósokkal, a női sofőrökkel*, és általában a *(szöke)*

nőkkel. A kabaré és a belőle szívesen merítő reklám buzgón mutatja fel az állítólagos női ostobaságot. A magyarországi biztosítási és bankreklámok szinte kizárólag a *buta nő* toposzára építkezve adnak tanácsot arra, hogyan fektessük be – náluk – a pénzünket.

Az adott nyelv szókinccsében, hagyományos és modern frazeologizmusai kódozott hatalmi viszonyrendszer (Dale Spender szavával: *man made language* 'férfiak alkotta nyelv') a nyelvi relativizmus érvrendszere szerint legitimálja azt, és észrevétlenül beépíti a felnövekvő nemzedék szemléletébe.

A nemek között uralkodó hatalmi viszonyok tükröződnek abban is, hogy a férfi szolgál az ember prototípusául, a nőt pedig hozzá képest határozzák meg. Ez vizuálisan is megjelenik, például a szabadot jelző közlekedési lámpák férfit jelölő pálcikafigurájában, de a verbalításban még erőteljesebben. A foglalkozásnevek és a munkahelyi beosztással járó megnevezések nemi szempontból elvileg semlegesek. Az *igazgató, a tanár, az orvos* vonatkozhat férfira és nőre is. Pszicholingvisztikai vizsgálatok kimutatják azonban, hogy még ezeknek a szavaknak is van nemi konnotációjuk, a magas presztízsűek – *igazgató, ügyvéd, képviselő* – férfit, az alacsony presztízsűek – *elárúsító, kiszolgáló, ápoló* – nőt idéznek fel.

A nyelvhasználat nemi alapú eltérései

A mindennapi nyelvhasználat úgy is megkülönbözteti a férfiakat és a nőket, hogy az utóbbiakra nem is utal mindig külön. Ha *kutatókról* beszélnek, bár a szó maga elsősorban férfira vonatkozik, valószínűleg beleértik a *kutatónőket* is. A grammatikai nemet megkülönböztető nyelvekben a mindenkire utaló formát *generikus maskulinumnak* hívják. Egyes vélekedések szerint ez a szóhasználat nem elfogadható, hiszen például a *kollégák*

megszólításba a nők beleérthetőek vagy sem, a férfiak azonban mindenképpen. Vannak nyilvánvalóan kirekesztő megnevezések. Amikor arról hallani, hogy az *államférfiak* vagy *honatyák* a parlamentben teszik a dolgukat, a hír megfogalmazása eltünteti a képviselőnők amúgy sem népes csoportját.

A magyarban a két nem megszólítása is felemásan alakult. Ehhez a nők magyarországi névhasználatára is hozzájárul. 1895-ben, a polgári anyakönyvezés bevezetésekor a férjes nők névhasználatát úgy szabályozták, hogy a *Kis Lajosné* formát tették hivatalossá. A nő, aki eredeti családnévét apjától kapta, egy másik családba való átlépését jelzi azzal, hogy felveszi férje családnévét. Az új névforma jelentése: 'Kis Lajos felesége'. Ez a névforma egy tradicionális családmódel nyelv lenyomata. 1953-tól kezdve már többféle névforma között lehet választani, de még mindig azok a formák a népszerűbbek, amelyek utalnak az illető házasságára, pl.: *Kisné Nagy Éva*.

A magyar nyelvhasználatban történetileg nem alakult ki férfiak és nők azonos szintű, udvarias megszólítására alkalmas nyelvi elem. Míg az *úr* használható családnév, foglalkozásnév, beosztás megnevezése mellett, a lexikailag párjának tekinthető *asszony* használati köre korlátozottabb. *Kis Lajost* szólíthatjuk *Kis úrnak, mérnök úrnak, igazgató úrnak*, feleségét legfeljebb *miniszter asszonynak*, ha ez a beosztása, de az *asszony* sem a családnév, sem a foglalkozásnevek többsége mellé nem illik. Csak a magas presztízsű foglalkozások, beosztások mellett használják, a többi mellett a *-nő* képzőt, például *tanárnő, doktornő, ügyvédnő*. Tehát *Kisné Nagy Évát* egyszerűen nem tudjuk udvariasan, de kellő távolságtartással megszólítani. A *Kisné* lekezelő, az *Éva* pedig bizalmaskodónak tűnik, ha az illetőt alig ismerjük.

Ez a helyzet fordítási problémákat is felvet: a német *frau*, a francia *madame* stb. átültetésének kérdését családnév mellett. Nem csak az a baj ezzel, hogy a magyarban a foglalkozásneveknek nincs férfiakra, nőkre kiépülő párhuzamos rendszerük, hanem az, hogy a mindennapok kultúrájából hiányoznak a megszólításra és említésre egyaránt alkalmas, egyenlőséget kifejező nyelvi formák. Használatos ugyan a *hölgyem, asszonyom* megszólításként – ez alkalmazható idegenekkel is – de sokan, főleg a fiatalok idegenkednek tőle. A mindennapi életben, sőt a nyelvi példát mutató médiában ennek következtében gyakran előfordul, hogy azonos társadalmi helyzetű férfiakat és nőket különböző módon szólítanak meg. Amíg a férfiaknak kijár a beosztásuk neve + úr megszólítás, a nőket bizalmaskodva a keresztnévükön vagy annak becézett változatán szólítják meg.

Hogyan szüntethető meg a megkülönböztető nyelvhasználat?

A nemi alapú hátrányos megkülönböztetést szexizmusnak nevezzük. Az egyik nemet – gyakorlatilag szinte kizárólag a nőket – kirekesztő, megbélyegző nyelvhasználattal kapcsolatos kritika vonatkozhat 1. a szóállományra, 2. a nyelvhasználatra.

A szóállományra vonatkozó kritikák zöme a nők által betöltött foglalkozásoknak, illetve a női munkavállalóknak a megnevezésére, megszólítására vonatkozik. A szóállomány vizsgálata az angolban, a németben és a franciában azt mutatta, s ez lenne az eredménye egy magyar felmérésnek is, hogy a legtöbb foglalkozásnév elsősorban férfi munkavállalóra utal, például *mérmnök, orvos, hegesztő*. Ha fontosnak tartunk utalni az illető személy nemére, akkor ebből képzővel kell alkotnunk egy nőnemű változatot: *mérmnőknő*,

orvosnő, hegesztőnő. Ezzel szemben van nagyon kevés, alacsony presztízsű foglalkozás, mely már megnevezésében is nőre utal, például *konyhalány, kofa, háziasszony.* Ezeknek nincs férfira referáló megfelelőjük. Van ugyan egy-két hasonló módon diszkrimináló, férfi munkavállalóra utaló foglalkozásnév, például *liftesfiú*, de a nőket érintő diszkrimináló megnevezés mindenképpen számosabb. A feminista nyelvkritika álláspontja az, hogy a foglalkozások leírásából, megnevezéséből, s így az álláshirdetésekből is ki kell iktatni a nemre vonatkozó utalást. Nemileg semleges foglalkozásneveket kell kialakítani, hogy a név ne tartalmazzon – az egyik nemre vonatkozólag szükségszerűen negatív – konnotációt. Ezt az igényt manapság már kielégítik a foglalkozási protokollok, az oktatásban a szakok, szakirányok megnevezései. A nemi megkülönböztetést nem tartalmazó foglalkozásnévre jó példa az *óvodapedagógus*, bár a képzésben részt vevők és a hivatást gyakorlók között ma még többségben vannak a nők, az *óvónők.* Az angol nyelvterületen a nemi megkülönböztetést már régebben felszámolták az álláshirdetésben, sőt a mindennapi beszédben is. Elterjedt a *chairman* helyett a *chairperson*, a *cameraman* helyett a *cameraperson*, a *fireman* helyett a *firefighter*, a *mailman* helyett a *mail carrier*. Számos országban léteznek semleges foglalkozásneveket tartalmazó ajánló listák, s ezeket a politikai támogatás erősségétől függően többé-kevésbé figyelembe is veszik.

A szóállományra vonatkozó kritika érveinek érvényesítése nem egyszerű, de mivel a hivatalos szóhasználat előírásokkal szabályozható, végső soron döntés kérdése.

A társadalmi nyelvhasználatra vonatkozó kritikának jóval nehezebb érvényt szerezni. A társadalmi kommunikációban megnyilvánuló aszimmetrikus formák az évtizedes megszokás következtében nehezen változnak. Mindenekelőtt kellene találni egy olyan semleges megszólítási formát, amely nem rekeszti ki a nőket. Az intézményi kommunikációban, a médiában pedig meg kell szüntetni a nemi alapú megkülönböztetés minden formáját.

A magyarországi gendernyelvészet rövid története

A férfi és a női nyelvhasználat különbségével foglalkozó magyar kutatók először Miskolcon találkoztak 2005-ben, a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok XV. konferenciáján. Ez a kerekasztal-beszélgetés annyira inspiráló volt, hogy anyagát – önálló tanulmányokkal kiegészítve – 2006-ban meg is jelentették. 2005-től kezdve a Szegedi Tudományegyetem Anglisztikai és Amerikanisztikai Intézete minden évben rendez gendertudományi konferenciát filozófusok, irodalomtudósok, nyelvészek közreműködésével. A téma iránt érdeklődők egyre több egyetemi és doktori kurzuson bővíthetik ismereteiket. Az oktatás és a kutatás együttműködése szakdolgozatokban és doktori disszertációkban ölt testet. A 2008-ban, Hamburgban megjelent német nyelvű kötettel pedig a magyarországi genderkutatás a nemzetközi szakmai közönség elé tárta eredményeit.

Kulcsszavak: *szexizmus, közbevágás, nyelvi tabu, gendernyelvészet*

IRODALOM

- Cseresnyési László (2004): *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája.* Tinta, Budapest
 Gósy Mária (1998): Szókeresés a mentális lexikonban. Magyar Nyelvőr. 122, 189–200.
A magyarországi gendernyelvészet köréből megjelent gyűjteményes kötetek:
 Barát Erzsébet – Sándor Klára (szerk.) (2007): *A nő helye a magyar nyelvhasználatban.* Jatepress, Szeged

- Bodnár Ildikó (2008): *Sokszínű nyelvészet „Női szóval – női szemmel”.* Gender-kutatás a nyelvészetben és az irodalomban. Miskolci Egyetem, Miskolc
 Kegyes Erika – Huszár Ágnes (Hrsg.) (2008): *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse der ungarischen Genderforschung.* Verlag Dr. Kovač, Hamburg
 Kegyesné Szekeres Erika – Simigné Fenyő Sarolta (szerk.) (2006): *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás.* Miskolci Egyetem, Miskolc

